

РИБАЛЬСЬКІ ЗНАРЯДДА ПІВДЕННОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ (за матеріалами польових досліджень 2009 і 2011 років)

Сергій Сіренко

УДК 639.2.081.001.55(477.54/.62)«2009/2011»

У статті за польовими матеріалами 2009 та 2011 років описано й класифіковано рибальські пристосування Південної Слобожанщини, що їх використовували впродовж XX — на початку XXI ст.

Ключові слова: рибальські знаряддя, Південна Слобожанщина, пастки, гачкові знаряддя, ударні знаряддя, колючі знаряддя, допоміжні пристосування, ловля руками, польові матеріали.

In the article after the 2009 and 2011 field materials, the author makes an attempt to describe and classify the South Slobozhanshchyna fishing tackle that was used during the XXth — the early XXIst centuries.

Keywords: fishing tackle, South Slobozhanshchyna, mesh, hooks, shocking tools, prickly instruments, auxiliary implements, fishing by hands, field materials.

Рибальство як складова матеріальної культури етносу стало предметом вивчення етнографічної науки дещо пізніше, ніж інші елементи народної побутової культури. Систематичне дослідження рибної ловлі було розпочато лише наприкінці XIX ст. Суттєвий внесок у розробку цього питання зробили вчені-етнографи Павло Рябков [1], Федір Вовк [2], Ніна Заглада [3], Михайло Глушко [4], Алла Дмитренко [5]. Однак і досі простежується нерівномірність у висвітленні регіональної специфіки зазначеної тематики. Зокрема, особливості рибальства Слобожанщини представлені лише поодинокими згадками у збірнику статей «Природа и население Слободской Украины» [6, с. 191–193] та праці М. Курочкіна «Для вас, рибалки» [7], що зумовлює потребу поглибленого вивчення окресленої ділянки культури.

Збирання матеріалів, уміщених у пропонованій статті, автор здійснював методом спостереження та інтерв'ю за спеціально розробленою програмою-запитальником. Наукова новизна дослідження полягає у введенні до наукового обігу нових польових етнографічних даних.

У статті на основі польових матеріалів, зібраних у 2009-му та 2011 роках у селах Харківщини (с. Петрівське Балаклійського р-ну, с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну), Луганщини (с. Нова Астрахань Кременсько-

го р-ну) та Донеччини (с. Торське, Терни, Кіровське, Крива Лука Краснолиманського р-ну; с. Миколаївка Олександрівського р-ну; с. Никифорівка Артемівського р-ну), здійснено спробу описати та класифікувати рибальські пристосування, що їх використовували в місцевій традиції протягом XX — на початку XXI ст. З цією метою нами було запропоновано власну класифікацію [8, с. 110, 114–115], основним критерієм якої є принцип використання/невикористання рибальських знарядь. Вони поділяються на пастки (нерухомі (ставні), рухомі), гачкові (наживні, самолови), ударні, колючі та допоміжні. Ловити без рибальських пристосувань можна також за допомогою рук, отрути та різноманітних (переважно господарських, непристосованих для лову) предметів.

Пастки — це рибальські пристосування, будова яких позбавляє рибу можливості, потрапивши всередину, вивільнитися з неї. Нами було виявлено такі види пасток: верша, волочок, екран, китайка, кобилка, котци, павук, сак, раколовки, регеля, ятір¹.

Верша (кошуля, кубішка) — це виготовлена з лози нерухома конусоподібна пастка, закрита зверху. Через вхідну лійкоподібну частину риба потрапляє всередину знаряддя. У деяких видах таких пасток навпроти вхідної

частини робили отвір (для легшого виймання риби), який закривали пробкою. Верші встановлювали біля очерету. Для кращого лову в пастку клали приманку, переважно макуху. Цим знаряддям масово перестали користуватися в 70-х роках XX ст., оскільки лозоплетіння як промисел занепало. До того ж до причин зникнення верш додалися вирубка і спалення лози (зокрема, у с. Михайлівка) [9].

Волочок (брѣда, волок) — рухома пастка з двох держаків, між якими кріпиться сітковий куль з вантажем усередині (додаток 1). Таке знаряддя призначене для ловлі вброд двома рибачками. Сьогодні волоком користуються лише під час спускання орендованих ставків у Краснолиманському районі.

Екран (телевізор) — це ставна сітка з дерев'яною палицею у верхній частині і металевим дротом у нижній. Вічко сітки становить 10 мм. Пастку ставлять горизонтально в лунку (додаток 2). Екран почали використовувати у 80-х роках XX ст., однак сьогодні ним користуються переважно діти.

Китайка (дорожка) — нерухома сітка зі штучних волокон. Народним еквівалентом терміна «дорожка» (назва від фірми-виробника) є слово «китайка», що пов'язано з масовим випуском знаряддя в Китаї. Широкого використання дорожка набула в 90-х роках XX ст. Оскільки китайка дешева, то нею обплетені майже всі водойми, що призводить до значних екологічних проблем та до неможливості ловити вудками. Рибалки зазначають: «Оце зимою ловиш — зачепився. Що це таке? Витягнув багром, а то сетка» [10]. «Я говорю, сеті — ето кошмар. Сеті по 3,5 гривень. Канал забітий сетями» [11].

Кобилка (підсака) — це рухома пастка у вигляді конусної сітки. Вхідний отвір знаряддя має форму півкола. До нього кріпиться ручка, з'єднана мотузкою з кінцем куля (додаток 3), яка призначена для кращого встановлення пастки та зачерпування води з рибою. Таку пастку перестали використовувати в 70-х роках XX ст., тому що законодавством ловити нею було заборонено.

Котци — це відкрита зверху ставна пастка з очерету, який зв'язаний один з одним так, що на дні утворюється суцільна стіна, верхня частина якої розташовується над водою. З одного боку залишають прохід, через який запливає риба (додаток 4). Пастку роблять восени, а взимку прорубують посередині котців ополонку, щоб кисень потрапив до води. Риба «іде» на кисень і запливає до пастки, з якої рибалка виймає її саком. Сьогодні котцями не ловлять, оскільки процес його виготовлення потребує досить багато часу.

Павук (підхватка, малявниця) — це рухома пастка у вигляді квадратної сітки (2 × 2 м або 3 × 3 м), прикріпленої до двох перехресних дуг, до яких прилаштовано держак. Цим знаряддям ловлять рибу впродовж року, але найчастіше влітку. Павук опускають у воду і періодично піднімають. Інколи при цьому використовують лебідку. Таке знаряддя належить до браконьєрського, але законодавством дозволено застосовувати малявницю — невеликого павука (1 × 1 м з малими вічками в сітці) для ловлі малька.

Сак (хв'ятка) — рухома пастка, яка складається із сіткового куля, прикріпленого до металевого обруча з ручкою. До середини 60-х років минулого століття обруч виготовляли з лози. Саком рибалють улітку і взимку. Термін «хв'ятка» було зафіксовано в с. Петрівське.

Раколовки — це різноманітні ставні пастки, якими ловлять раків. У 2000-х роках їх почали виготовляти з пластикових пляшок.

Регеля — рухома пастка у формі трикутної призми, що складається з каркаса та сітки, якою обтягнуто лише дві грані (додаток 5).

Ятір (вентер, венгер) — закрита зверху конусоподібна ставна пастка з металевих кілець, обтягнутих сіткою. Раніше ятери плели з лози. На дослідженій території використовували двокрилий, рідше однокрилий, ятір. Масово венгером ловили до 70-х років XX ст., поки було багато спеціалістів, які могли сплести і навчити інших виготовляти це знаряддя. Сьогодні ятером не ловлять, але ще можна знайти людей, які вміють їх плести. Назви цього зна-

ряддя поширені рівномірно по всій досліджуваній території, але в селах завжди панує лише одна назва. Наприклад, «ятир» — у с. Петрівське, «вентер» — у с. Торське, «вентер» — у с. Нова Астрахань.

Гачкові — це знаряддя, які в будові мають один або декілька гачків. Вони діляться на дві підгрупи: наживні і ненаживні (самолови). До першої відносять снасті, на які підвешують приманку, і риба, намагаючись її з'їсти, чіпляється за гачок. У свою чергу вони поділяються на вудки та невудки (інші). До підгрупи самолови належать знаряддя, які зачіпляють рибу під час проходження повз снасті. У регіоні дослідження ми зафіксували лише наживні знаряддя: дорожка, жерлиця, закидушка, кораблик, мормишка, поплавкова вудка, резинка, спінінг, тюкалка².

Дорожка — наживна гачкова снасть для ловлі хижої риби. Її назва тотожна одному з видів пасток (дорожка, китайка), проте це знаряддя виникло раніше і відрізняється від останнього будовою і способом лову. Складовими дорожки є волосінь (жилка) та блешня (штучна приманка). Дорожкою ловлять із човна два рибалки: один керує човном, а другий — снастю. Нині таке знаряддя використовують дуже рідко.

Жерлиця — це наживна гачкова снасть, якою ловлять хижку рибу. Вона складається з основи, катушки, прапорця, жилки, повідка і потрібних гачків. У дослідженому регіоні використовують лише зимові жерлиці. Їх установлюють над ополонками, розмістивши наживку і завівши прапорця у катушку. Рухи прапорця сигналізують про те, що риба клює. На початку ХХІ ст. жерлиці продовжують використовувати.

Закидушка — найпростіший різновид донних вудочок, виготовлених з волосіні (з 50-х років ХХ ст. — «леска»), на яку чіпляють 2–5 гачків. Один кінець жилки прив'язують до палиці (її встромлюють у ґрунт), а другий — до грузила. Потім грузило закидають у воду, і воно тягне за собою «леску» з гачками, на які начеплена приманка. Рибалці доводиться що-

разу витягувати знаряддя і знову закидати. Саме тому в кінці 50-х — на початку 60-х років ХХ ст. завдяки вдосконаленню отримали нове знаряддя — «резинку», яка поступово витіснила закидушку. Нині закидушку не використовують.

Кораблик — це наживна гачкова снасть, якою ловлять «обережну» рибу. Він складається з дощечки, яка пливе по воді, волосіні, гачків і мотовильця. На території Південної Слобожанщини кораблик використовують дуже рідко, переважно приїжджі рибалки з великих міст.

Мормишка — різновид наживної вудочки, яка складається з короткого вудлища, волосіні та мормишки (гачок, впаяний у грузило) (додаток 6). Сигналізатором кльову є кивок, прикріплений на кінці вудлища. Завдяки йому штучна приманка «грає», тому що саме він передає рухи руки рибалки на волосінь. Сьогодні у вудках промислового виробництва рибалкам доводиться переробляти кивок, оскільки мормишка погано виконує свою функцію. Наприклад, В. Кошкін виготовляє кивок із пружини механічного годинника [10]. Процес ловлі мормишкою (вудкою) відбувається так: на початку лову її опускають на дно, наживку встановлюють за 2 см над поверхнею води, після чого мормишку повільно піднімають, змушуючи її постійно дрижати.

Існує практика виготовлення вдосконалених вудок. Наприклад, рибалка Анатолій Лавриненко з Нової Астрахані змайстрував вудку-коромисло (для зимової ловлі) за кресленням, яке він побачив на DVD-диску про рибальство. У цій снасті на кінці вудлища розміщено кульковий підшипник, який посередині приєднаний до шпичі. На одному кінці дроту чіпляють свинцевий тягарець, а на другому — кільце з волосінню та гачком. Риба наживку «всмоктує», а тому коли відчує тяжкість, то «випльовує», що не можливо у вудці-коромислі завдяки перегрузу.

Поплавкова вудочка — це найрозповсюдженіше знаряддя лову, яке складається з вудлища, волосіні, поплавка, грузила і гачка.

Сучасні її види мають також катушку. Поплавкова вудка буває двох типів: літня і зимова. Відрізняються вони за розміром: зимова має довжину до двох метрів, а літня — від двох до чотирьох.

До 70-х років минулого століття це знаряддя виготовляли самі рибалки. Вудлище робили з горішника, ліщини, очерета. Для цього шукали в лісостугах (дехто вирощував на своєму подвір'ї) довгу і найрівнішу палицю. Якщо рівної деревини не було, то зрізали криву, а потім вирівнювали. Заготовляють вудлища переважно влітку та восени; їх висушують приблизно протягом тижня, а інколи декількох місяців. Наприклад, А. Шендрик уважає, що ліщину потрібно зрубувати восени, тоді до квітня вона буде готова [12]. Починаючи з 90-х років минулого століття, застосовують телескопічні вудлища (елементи знаряддя складаються одне в одне) (додаток 7).

Волосінь здавна робили з кінського волосу або з нитки, а із 60-х років ХХ ст. почали купувати штучну жилку. У 50-х роках ХХ ст. поширеною була практика виготовлення волосіні безпосередньо з ниток, які інколи виймали зі старих автомобільних шин. Для кращого збереження нитки її змащували воском. У другій половині ХХ ст. в Україні поступово почали використовувати жилки промислового виробництва.

Поплавок до вудки робили з пір'їни, очерету, пінопласту або купували пластмасові. Останні набули масового поширення, починаючи з 1970-х років. Призначення поплавок — показувати момент клювання і утримувати гачок з наживкою на певній глибині. На початку ХХІ ст. поплавки слугують лише для сигналізування кльову (додаток 8).

Гачки виготовляли з дроту та зі скоб, які виймали із зошитів. З 1970-х років масово почали використовувати гачки промислового виробництва. Наприкінці ХХ ст. з'явилася практика чіпляти по два гачки на вудку, але масового поширення вона не набула. Сьогодні переважає застосування одного гачка.

Грузик (тягарець) — це шматок метала, прикріплений до волосіні, який занурює гачок

у воду. Його роблять переважно зі свинцю. Форма і вага тягарців різноманітна. Інколи їх виготовляють у вигляді спіралі, аби не «злякати» рибу. З 1990-х років почали купувати повністю зібрані поплавкові вудки промислового виробництва.

Резинка — та сама закидушка, але в ній між «лескою» і грузилом розміщується резинка (штучна хімічна волосінь, що може розтягуватися), завдяки якій снасть закидається один раз. Сьогодні це знаряддя не використовують, тому що промисловість не виробляє штучної хімічної волосіні.

Спінінг — це наживне гачкове знаряддя, призначене для ловлі хижої риби. Воно складається з вудлища, катушки, волосіні, повідка та штучної приманки. Масово спінінг почали використовувати в 90-х роках ХХ ст. Ця тенденція триває і на початку ХХІ ст.

Тюкалка (спарений спінінг) — два звичайні спінінги, волосінь яких приєднана до одної приманки. Ловлять нею двоє рибалок, які стоять на різних берегах річки. Таке знаряддя виникло нещодавно і призначене для ловлі у верхніх шарах води. Використовують тюкалку дуже рідко. Місцеві жителі називають її *переметом*. Насправді ж вона немає нічого спільного з давно відомим переметом (довгої мотузки з багатьма гачками), окрім місця встановлення — на двох берегах річки.

Нами було зафіксовано й *ударні* снасті, якими глушать рибу. До них належать: електровудка, молоток, помідор.

Електровудка — це сучасне знаряддя, яке складається з трансформатора, акумулятора та підсаки. Масового поширення вона набула наприкінці ХХ ст. Усі інформатори наголошували на шкідливості цього знаряддя, тому що воно знищує живі організми у водоймі.

Молоток — дерев'яний брус, насаджений під прямим кутом на держак. Його використовують під час зимової ловлі, щоб глушити рибу, б'ючи ним по кризі. Оглушену рибу виймають через ополонку. Замість молотка з цією метою часто використовують сокиру, б'ючи по кризі обухом.

Помідор — це назва вибухових пристроїв, що їх масово застосовували після Другої світової війни.

Під час дослідження було виявлено лише одне знаряддя, яке належить до *колючих*, — острогу.

Острога — знаряддя у вигляді вил із трьома зубцями. Її виготовляють з електродів. Острогою колють рибу під час нересту, що заборонено законодавством.

Допоміжні снасті — це пристрої, знаряддя, споруди, які відіграють допоміжну роль під час ловлі: підготовка місця лову, зберігання риби, виготовлення снастей тощо. У регіоні дослідження застосовують багор, бур, годівницю, землянку, кузан, пішню, садок, сак, ящик.

Багор — великий гачок з держакон, за допомогою якого виймають велику або хижу рибу. Він є незамінним предметом під час ловлі з-під льоду.

Бур — це пристрій, яким пробурюють ополонки в кризі.

Пішня — пристрій для вирубування ополонки, що складається з держака (рукоятка) і сталеві насадки з ріжучою кромкою або вістрям. Для зручності використання у верхній частині рукоятки роблять невелике звуження з отвором, через який протягнуто мотузку. Остання використовується для страховки, щоб пішня не потонула, якщо вислизне з рук.

Годівниця — пристрій для опускання приманки на дно водойми. Розповсюджена у формі конуса з кришкою. Годівницю заряджають мотилем, опаришем, висівками й опускають у ополонку на дно або на метр-півтора не доходячи до нього, потім підсмикують шнур, після чого кришка відкривається і вміст висипається на дно водойми.

Кузан — пристрій для зберігання вилоненої риби під час рибалки. До одного кінця жилки прив'язують паличку (або цвях), за допомогою якої просмикують під зябра риби жилку, потім опускають у воду. Другий кінець прикріплюють до кілочка, забитого в землю.

Садок — пристрій для зберігання риби під час рибалки. У регіоні дослідження використовували сітковий садок на металевих обручах. Його виготовляли власноруч або купували. Зрідка за садок править звичайна сумка чи торба.

Сак також застосовували як допоміжний пристрій для вибирання з пасток риби. Сьогодні цим знаряддям лише «миють» мотила і називають його «мотильницею». Звісно, відбулися зміни і в конструкції пристрою. Для зручного миття мотила сак роблять прямокутним (додаток 9).

Ящик — це пристрій для зберігання улову, снастей, насадки та сидіння під час зимової рибалки.

Землянка — це викопана в землі житлова споруда, яку рибалки використовують під час зимової ловлі для зігрівання. Землянки споруджують, зокрема, на Червонооскільському водосховищі.

До 80-х років ХХ ст. для збереження вилоненої риби активно використовували кропиву, яку клали між нею.

Нами було зафіксовано інформацію про ловлю без риболовних знарядь. Найпростішим таким способом є ловля руками. Коли влітку знижується рівень води і утворюються невеличкі озера, у них залишається риба. У таких місцях воду змулюють (роблять каламутною). Риба виринає на поверхню, де її можна брати руками. Цей метод повністю зник до кінця ХХ ст. внаслідок меліорації, будівництва дамб тощо. Руками тепер ловлять переважно раків, пірнаючи з маскою під воду.

У другій половині ХХ ст. рідко ловили рибу за допомогою *отрути*, на відміну від ХІХ ст. Для цього застосовували борну кислоту. Її змішували з хлібом і робили кульки, які кидали у воду. Таку приманку поїдала плотва, після чого спливала паралізованою. Рибалки ж, переважно діти, за допомогою сака підбирали таку плотву.

За відсутності рибальських снастей ловили різними *підсобними предметами*, серед яких нами було зафіксовано корзину і палицю.

Корзина — звичайний кошик з лози, який використовували в домашньому господарстві. Але подекуди до 60-х років минулого століття ним ловили й рибу, поки у водоймах її було

багато. Кошик ставили на неглибоких місцях і ногами каламутили воду. Риба, намагаючись врятуватися від каламуті, потрапляла в приготувану задалегідь пастку. До корзини її могли загнати також спеціальною палицею.

Узимку на мілководді палицею ловили раків. Для цього одну сторону дрючка розколювали і вставляли сірник. Потім, нахилившись над ополонкою, опускали палицю в лунку і надивали на рака, від чого сірник вискакував, а здобич надійно затискалася (додаток 10).

1. *Рябков П.* Рыболовство в Херсонской губернии / П. Рябков // Сборник Херсонского земства. — 1891. — № 1. — С. 129–164.

2. *Вовк Хв.* Українське рибальство у Добруджі / Хв. Вовк // Матеріали українсько-руської етнології. — 1899. — Т. 1. — С. 33–52.

3. *Заглада Н.* Из звіту етнографічної експедиції 1934 року / Ніна Заглада // Записки наукового товариства імені Шевченка. — Л., 2001. — Т. ССХІІ. — С. 443–498.

4. *Глушко М.* Рибальські снасті та способи їх застосування / Михайло Глушко // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження / за ред. С. Павлюка, М. Глушка. — Л.: Інститут народознавства НАН України, 1999. — Вип. 2. Овручина, 1995. — С. 19–32.

5. *Дмитренко А.* Присвоювальні промисли: збиральництво, мисливство, рибальство, бджільництво / Алла Дмитренко // Етнокультура Рівненського Полісся / упоряд. В. П. Ковальчук. — Рівне: ПП ДМ, 2009. — С. 76–82.

¹ Види пасток подано за абеткою.

Отже, протягом ХХ — початку ХХІ ст. на території Південної Слобожанщини використовують різноманітні пристосування для ловлі риби. Для дослідженого регіону характерні такі тенденції: 1) зникнення снастей, які робили з лози; 2) поява нових знарядь промислового виготовлення; 3) використання на сучасному етапі старих назв на означення нових снастей; 4) активне застосування кропив для збереження вилоненої риби, на відміну від інших етнографічних регіонів України.

6. Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Посібия по родинобдвдню. — Х.: Союз, 1918. — 220 с.

7. *Курочкін М. М.* Для вас, рибалки / Микола Курочкін. — Х.: Прапор, 1970. — 96 с.

8. *Сіренко С.* До питання класифікації рибальських знарядь / Сергій Сіренко // Народна творчість та етнографія. — 2011. — № 1. — С. 106–117.

9. Записав С. Сіренко в с. Михайлівка Олександрівського р-ну Донецької обл. від Анатолія Сушенка, 1948 р. н.

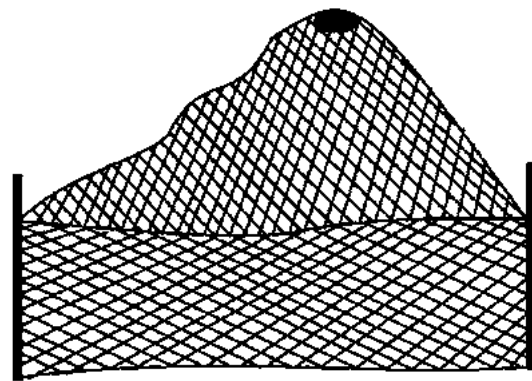
10. Записав С. Сіренко в с. Торське Краснолиманського р-ну Донецької обл. від Володимира Кошкіна, 1954 р. н.

11. Записав С. Сіренко в с. Петрівське Балаклівського р-ну Харківської обл. від Євгена Поклонського, 1945 р. н.

12. Записав С. Сіренко в с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну Харківської обл. від Анатолія Шендрика, 1940 р. н.

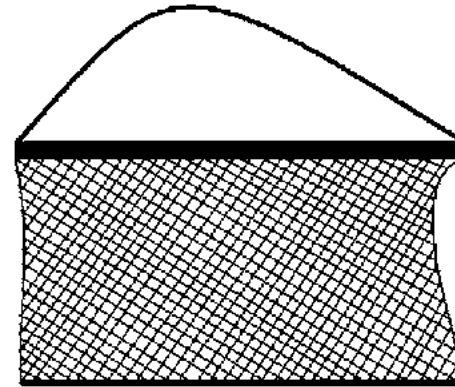
² Види гачкових подано за абеткою.

Додаток 1

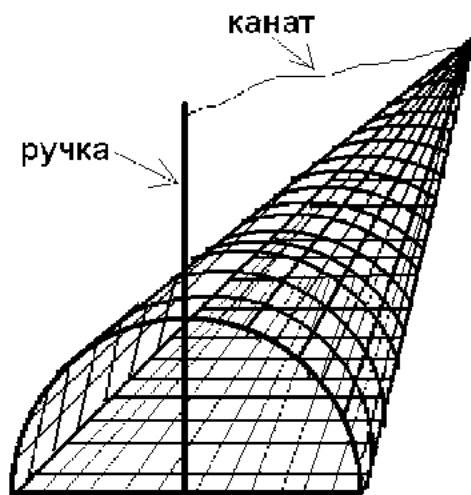
Во́лок. с. Терни Краснолиманського р-ну
Донецької обл. Рис. С. Сіренка

Додаток 2

Екран. с. Нова Астрахань Кремінського р-ну
Луганської обл. Рис. С. Сіренка

Додаток 3

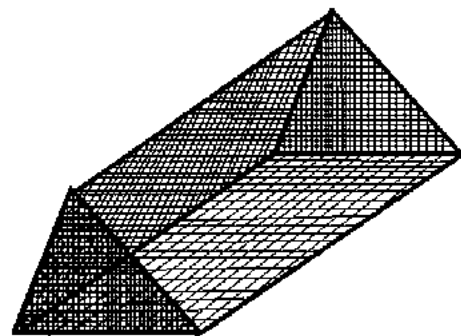
Кобілка. с. Петрівське Балакліївського р-ну
Харківської обл. Рис. С. Сіренка

Додаток 4

Котці (вигляд зверху). с. Петрівське Балакліївського р-ну
Харківської обл. Рис. С. Сіренка

Додаток 5

Реґеля. с. Петрівське Балакліївського р-ну
Харківської обл. Рис. С. Сіренка

Додаток 6

Мормішки. с. Торське
Краснолиманського р-ну Донецької обл.
2009. Світлина С. Сіренка

Додаток 7

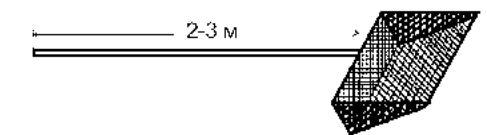
Рибалка А. Шендрик демонструє телескопічну вудку 90-х років ХХ ст.
с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну
Харківської обл. 2009. Світлина С. Сіренка

Додаток 8

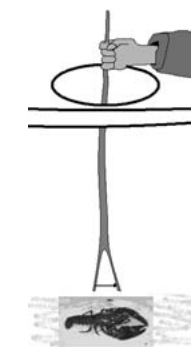
Розташування поплавка на вудлиці.
с. Красна Лука Краснолиманського р-ну
Донецької обл. 2011. Світлина С. Сіренка

Додаток 9

Сак для миття мотіля. с. Торське
Краснолиманського р-ну Донецької обл.
Рис. С. Сіренка

Додаток 10

Зимова ловля раків за допомогою палиці.
с. Торське Краснолиманського р-ну
Донецької обл. Рис. С. Сіренка